

ברכה על מנהג

השבוע נעסוק בשאלת ברכה על מנהג. נבחן את שיטת הרמב"ם בנושא ברכה שאינה צריכה-ברכה לבטלה, ולאחר מכן את שיטתו בנושא ברכה על מנהג. לאור כך נשווה בין פסיקות השו"ע בנושא וננסה להבין האם הוא צועד בעקבות שיטת הרמב"ם או שעולה מפסקיו גישה שונה.

שיטת הרמב"ם בדין ברכה שאינה צריכה

בתחילת הלכות ברכות הרמב"ם כותב:

כל המברך ברכה שאינה צריכה הרי זה נושא שם שמים לשוא והרי הוא כנשבע לשוא ואסור לענות אחריו אמן. (א,טו)

הרמב"ם אינו מתייחס לדין ברכה שאינה צריכה בתחילת הלכות ברכות בהגדרת המצווה, אלא רק בהמשך הפרק. מקור דברי הרמב"ם בגמרא במסכת ברכות העוסקת ביחס שבין הבדלה על הכוס ובין הבדלה בתפילה (דף לג,ב):

הא גופא קשיא! אמרת, המבדיל בתפלה משובח יותר ממי שיבדיל על הכוס, אלמא: תפלה לחודה סגי, והדר תני: אם הבדיל בזו ובזו - ינוחו לו ברכות על ראשו, וכיון דנפיק ליה בחדא - אפטר, והויא ברכה שאינה צריכה; ואמר רב ואיתימא ריש לקיש, ואמרי לה רבי יוחנן וריש לקיש דאמרי תרוייהו: כל המברך ברכה שאינה צריכה - עובר משום: לא תשא!

רבים מהאחרונים דייקו מדברי הרמב"ם הללו כי לשיטתו איסור ברכה לבטלה הוא מהתורה¹. אמנם מדברי הרמב"ם בהלכות ניתן להציע גם פרשנות שונה לאור מיקום ההלכה בפרק וכן מלשונו. אך בתשובה בנושא הרמב"ם מעמיד עמדה תקיפה:

השאלה הששית שאלה בדבר מה שקוראים אנשי צור המגילה ב"ד וט"ו ומברכין בשניהם לפניו ולאחריה, האם הם עוברים בזה משום ברכה שאינה צריכה אם לאו?

... וקורין בט"ו ואין מברכין לא לפניו ולא לאחריה, לפי שברכה שאינה צריכה אסורא דאורייתא היא, משום שהוא נושא שם שמים לשוא, ולא ייעשה זה מספקא וזה עיקר, שסומכין עליו לא (בקריאת) המגלה לבד, אלא בכל מצוה, בין מדאורייתא בין מדרבנן, כשמסתפק אדם, אם הוא חייב בה אם לאו, עושה אותה בלא ברכה. ואם ינצחו ההמון וקהל האנשים וידבקו במנהג וימשיכו לברך בט"ו, ראוי לכל תלמיד חכמים וירא שמים לסור מזה ולהמנע מלענות אמן על זאת הברכה והדומה לה. וכל מי שעונה אמן על ברכות לבטלה או ברכות שיש ספק בחיובן ומתירן ללא שיקול דעת, הרי הוא עתיד ליתן את הדין. (סימן קכד)

בדברי הרמב"ם יש להבין כיצד ברכה שמקורה מדברי סופרים, גוררת איסור דאורייתא כאשר היא נאמרת לבטלה. נראה כי לפי הרמב"ם עצם השימוש במטבע של לשון הכולל שם שמים ללא תועלת אסור מהתורה כדין שבועה (ראה בהרחבה בפירוש יד פשוטה). חכמים הגדירו מה נחשב לצורך ומה שלא לצורך, ומרגע זה אמירה ללא צורך חוזרת לדין תורה. גם שבועת שווא יסודה בהגדרת בני האדם מהו שווא, ולכן הרמב"ם השווה בין דין ברכה שאינה צריכה ושבועת שווא.

שיטת הרמב"ם בברכה על מנהג

הרמב"ם בתשובה לעיל עסק במקרה של ספק, וכתב כי בכל המקרים האלו יש להכריע כי ספק ברכות להקל. בהלכה האחרונה בהלכות ברכות הרמב"ם עוסק בשאלה האם יש לברך על מנהג:

כל דבר שהוא מנהג אף על פי שמנהג נביאים הוא כגון נטילת ערבה בשביעי של חג ואין צריך לומר מנהג חכמים כגון קריאת הלל בראשי חדשים ובחולו של מועד של פסח אין מברכין עליו, וכן כל דבר שיסתפק לך אם טעון ברכה אם לאו עושין אותו בלא ברכה, ולעולם יזהר אדם בברכה שאינה צריכה וירבה בברכות הצריכות, וכן דוד אמר בכל יום אברכך.

¹ נעיר כי הגרש"ז הסביר כי לדעת הרמב"ם איסור ברכה שאינה צריכה היא מדרבנן (שו"ת מנחת שלמה ח"א סי' י"ט). הסיבה לכך היא במה נשתנתה ברכה מתפילה? הלא לתפילה אין קצבה, ואין איסור להרבות בשמותיו של הקב"ה, וכדבריו הידועים של רבי יוחנן – "ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו". מדוע, אם כן, יש איסור להרבות באמירת שבחיו של הקב"ה בברכות? אלא ודאי שזהו איסור דרבנן בלבד, ובלשון הגרש"ז: "אם יהיה היתר לברך ברכה לבטלה ע"י זה שיתכוין לאומרה דרך שבח, יבוא לומר שכל עיקר הברכה – לאו חיוב הוא, ותעקר בכך תקנת חכמים של חיוב ברכה". הרב עובדיה יוסף (שו"ת יביע אומר ח"א סי' ל"ט) החמיר בדין ברכה שאינה צריכה לאור דברי הרמב"ם והבין שלשיטתו יש איסור תורה וכפי שנראה בהמשך הדברים. הרב קאפה סובר שלא לוקים על איסור זה, וההשוואה לנשבע לשווא היא רק להגדרת האיסור מדאורייתא. אך לא שעוברים גם על לאו.

כתב הראב"ד: "נ"ל שלא אמרו אלא על חולו של פסח בלבד אבל על של ר"ה בברכה תקנוהו כדי לפרסמו שהוא ר"ה, ואנו מנהגנו לברך בכולן ואין לנו ללמוד מערבה לפי שאין בה לא שבה ולא הודאה בנטילתה ומה צורך בברכה אבל קריאת ההלל בימים המקודשים וקרובן מוסף בהם אם תקנו בהן ההלל משום היכר לקדושתן יפה עשו וצריך ברכה עכ"ל. (יא, טז)

הרמב"ם הרחיב את דברי הגמרא בסוכה לגבי ברכה על חיבוט ערבה לכל המנהגים וקבע שאין לברך על מנהג. ברם, ראשונים אחרים כדוגמת הראב"ד ור"ת בתוספות חילקו בין המקרים. לשיטתם יש להבחין בין ערבה ובין קריאת הלל שיש בהם אמירת שבח ומעשה מיוחד. לאור כך מנהג האשכנזים לברך על המנהגים כמו קריאת הלל (ונרחיב בכך בהמשך). בנושא זה מצאנו פסיקה נוספת של הרמב"ם בפרק ג מהלכות מילה:

וכן אנדרוגינוס אין מברכין על מילתו מפני שהוא אינו זכר ודאי.

השגת הראב"ד: אם אנדרוגינוס ספק מברך עליו מפני שהוא ספק דאורייתא ועל ספק דאורייתא מברכין חוץ מן הדמאי מפני שרוב עמי הארץ מעשרין הן עכ"ל. (הלכה ו)

בהלכה זו הראב"ד חולק על הרמב"ם גם בנוגע לברכה על ספק, ולשיטתו אם הספק הוא מן התורה יש לברך. גם בנושא זה מצאנו תשובה של הרמב"ם²:

(לחכמי לונגיל). שאלה על מה שכתוב בפרק שלישי גר שמל עד שלא נתגייר וכו' עד וכן אנדרוגינוס אין מברכין על מילתו מפני שאינו ודאי. יורנו אדוננו והלא ספק תורה הוא ועל ספק דרבנן הוא דלא מברכין אבל על ספק דאורייתא מברכין חוץ מהדמאי מפני שרוב עמי הארץ מעשרין הם כדאמרינן בפרק במה מדליקין

תשובה, הדברים ידועים שכל ברכה שהיא על מצוה מדרבנן היא בין שתהיה המצוה מדבריהם בין שתהיה מן התורה וחכמים הם שתקנו הברכה. והם שאמרו שכל המברך ברכה שאינה צריכה עובר משום לא תשא וגו', לפיכך כל דבר שיסתפק לנו אם עשיית דבר זה מצוה שנצטוונו או לא נצטוונו בין שהיה הצווי על אותה עשייה מדבריהם ובין שהיה מן התורה עושין אותו דבר בלא ברכה... ומינה אתה למד את כל המצות שיסתפק לך אם טעונה ברכה אם לאו עושין אותה בלא ברכה כמו שבארנו בסוף הלכות ברכות. וזהו העיקר שסומכין עליו.

ואותן הדברים האמורים בפרק במה מדליקין בעניין אחר הן אמורים וזה פירושם שנינו בגמרא על ברכת נר חנוכה היכן ציונו והשיב רב אויה מלא תסור ורב נחמן משאל אביך. שמענו מדברי שניהם שכל מצוה שהיא מדבריהם מברכין עליה אשר קדשנו במצותיו וצונו וגו' והותיב רב עמרם על שניהם ממעשר דמאי שהרי הוא מדבריהם ומפני זה מפרישין אותו בלא ברכה שמע מינה שאין מברכין על כל מצוה שהיא מדבריהם ופריק אביי דבר שעיקר תקנתו מצוה מדבריהם ולא תקנתו מפני הספק תקנו עליו ברכה כגון נר חנוכה ומקרא מגילה וערוב ונטילת ידים אבל דבר שעיקר תקנתו מפני הספק לא תקנו עליו ברכה. והקשינו על אביי לפי הדין פירוקא והרי י"ט שני שעקר תקנתו מפני הספק ותקנו על יום טוב שני כל הברכות התלויות ביום טוב ראשון ופריק אביי ואמ' התם כי היכי דלא ליזלזלו ביה ולהכי תקנו לו ברכה אבל שאר הדברים שעקר תקנתם מפני הספק לא תקנו להם ברכה כגון על מעשר דמאי... הילכך כל דבר שנמצא בפירוש לחכמים שמברכין עליו בין שיהיה ודאי מדבריהם כגון נר חנוכה ומקרא מגילה בין שהיה ספק מדבריהם כגון י"ט שני מברכין עליו ודבר שלא תקנו עליו חכמים ברכה בפירוש אין מברכין עליו. וכל מצוה שעיקרה מן התורה ונסתפק לנו אם אנו חייבים בה או אם אין אנו חייבים בה לא תקנו חכמים לה ברכה אף על פי שיראה מן התורה כמו שנתבאר מדבריהם בסוכה דשמיני [ספק שביעי] והוא הדין בכסוי הדם מן הכוי והוא הדין לכל ספק מצוה.

הרמב"ם מתמודד בתשובה זו עם סוגיית מעמד יום טוב שני, והקריטריון העולה מדבריו שיש לבחון את אופי תקנת חכמים. ישנם מקרים שחכמים קבעו ברכה על ספק, וכן יתכן וקבעו ברכה על מנהג. במקרים אלו ניתן לברך, לעומת מקרים של ספק שלא נאמר בהם באופן חד משמעי. בדרך זו כותב המאירי (סוכה מד, א) שיש מנהגים שהם דרך תקנה ועליהם מברכים, לעומת מנהגים שהעם נהג מעצמו. בהמשך הדברים נעלה שתי סברות לשיטת הרמב"ם שאין לברך על המנהגים (לאור דברי הנצי"ב ודברי הגר"ז הדומים לעקרון שהזכרנו כאן).

² תשובה זו של הרמב"ם נכתבה לחכמי לונגיל ועל תשובות אלו כתב אחי הרב דרור: הר"י קאפח סבר כי כל תשובות הרמב"ם לחכמי לונגיל מזויפות (ספר זיכרון לרב ניסים, כרך ב עמ' רלה-רנב). דבר זה הוא קבע על סמך סברא. בשיחות רבות שקיימתי איתו הוא המשיך להחזיק בטענה זו, אך לא שלל טענות שאני העלתי שנשמכו על תשובות אלה. הר"י קאפח הוא היחיד שסבור כך, וכל חוקרי הרמב"ם (הישיבתיים והאקדמאים) חלוקים עליו. ראה תשובתו של הר"י שילת בספר הזיכרון לרב ניסים (שם עמ' רנג-רנו) ודברי רש"ז הבלין בעלי ספר טז עמ' 171-172.

שיטות נוספות בראשונים

נסקור בקצרה את שיטות הראשונים החולקים על הרמב"ם. המשנה בפרק רביעי במסכת פסחים קובעת כי הדלקת נר ביום כיפור תלויה במנהג. כיום מקובל שמדליקים נר של יו"ט בערב יוה"כ, וכפי שכתוב גם בתלמוד הירושלמי שהמנהג המובחר הוא להדליק נר. הרא"ש מביא את דברי המשנה והתלמודים במסכת יומא ומוסיף בסיום הדברים:

ויראה שיש לברך על הדלקת הנר כמו בשבת משום שלום בית: (פרק ה סימן כז)

הרא"ש כותב שלא רק שהמנהג הפך להלכה למעשה אלא יש גם לברך בקיום מנהג זה. טעם הדבר נראה שהואיל והתקבל שמעמד נר של יוה"כ כמו כל יו"ט- "איכא מצות הדלקה משום שלום בית ככל ימים טובים" (שפת אמת פסחים על אתר). המרדכי חולק על השר"ע כפי שמובא בדברי הבית יוסף (סימן תרי):

אבל המרדכי כתב בפרק מקום שנהגו (סי' תרט) דאין מברכין משום דקתני מקום שנהגו להדליק מדליקין אלמא ליכא מצוה ואין לומר וצונו משום מנהג ובפרק במה מדליקין (שבת סי' רעג) כתב נראה דביום הכפורים בלא שבת אין מברכין על הדלקת הנר דלא חשו לשלום בית אלא בשבת משום כבוד שבת ובספר המצות כתב יום הכפורים שחל להיות בשבת מדליקין בלא ברכה הואיל ואינו בא לצורך אכילה עכ"ל.

נושא זה של ברכה על מנהג עולה בסוגיות נוספות וכידוע נחלקו בעניין זה הראשונים סביב השאלה כיצד ניתן לברך 'אשר קדשנו במצוותיו וציונו' על מנהג. מנהג יכול לקבל תוקף שווה להלכה ואם כן לכאורה אין סיבה שלא יברכו על הלכה שמקורה במנהג. מאידך- היכן הקב"ה ציווה אותנו הרי אנחנו התחלנו עם זה? תוספות העלו שאלה זו במספר מקומות:

... ואי מנהגא לא בעיא דליכא למימר וצונו דמנהג בעלמא שהנהיגו העם ואפי' בכלל לא תסור ליתיה... ויש מדקדקין מתוך כך דלא מברכין אהלל דר"ח שאינו אלא מנהג בעלמא כדמוכח פ' בתרא דתענית... ור"ת אומר דאין ראייה מערבה להלל דערבה אינה אלא טלטול וכיון דלאו תקנתא היא אלא מנהגא לא חשיבא למיקבע לה ברכה אבל קריאת אהלל לא גרע מקורא בתורה ודכוותיה אשכחן דמברכין אשני ימים טובים של גליות ואינו אלא מנהג בעלמא...³ (סוכה מד,ב)

תוספות דנים בשאלה האם מברכים על חיבוט ערבה, קריאת הלל בראש חודש ומצוות יום טוב שני. ישנם מספר חילוקים שמועלים בהמשך דברי תוס', ושיטתו העקרונית של ר"ת שמברכים על מנהג וכך הדין לגבי הלל בראש חודש.⁴

הנצי"ב בפירושו העמק שאלה דן ביסוד מחלוקת הראשונים בעניין ברכה על מנהג (ויקהל שאילתא סז אות ג).⁵ הנצי"ב מקשר בין מחלוקת הראשונים בנוגע נידוי על מנהג (רמב"ם- אין מנדים, הרז"ה והשאילתות- מנדים) ובין המחלוקת בנוגע לברכה על קיום מנהג, ונובע מהשאלה האם מנהג מילתא הוא שדומה לרבנן או לא. ישנם שתי שיטות מדוע מברכים על מצוות דרבנן בסוגיה בשבת דף כג:

- משום דכתיב 'זקניך ויאמרו לך', וממילא גם שייך לברך על מנהג שנובע מ'שאל אביך ויגדך'.⁶
- משום 'לא תסור', ודבר זה שייך רק לתקנת חכמים ולא למנהגא בעלמא. כך היא שיטת הרמב"ם בהלכות ברכות פרק יא בנוגע למצוות דרבנן.

³ ראה גם ערכין י, א ד"ה י"ח ימים, ברכות יד, א ד"ה ימים, תענית כח, ב ד"ה אמר.

⁴ וראה את דברי הר"ן (על הרי"ף בסוכה) שמחלק בין יו"ט שני שיסודו תקנה ולא מנהג ולכן לא ניתן להביא ראייה לעניין הלל בר"ח. הר"ן מביא ראיות לשיטה שאין לברך אם כי בסיום דבריו הוא כותב שיש לחלק בין ערבה שהיא מעשה חיבוט בעלמא ובין ר"ח שנהגו לברך.

⁵ בהמשך השיעור נזכיר את שיטת הגרי"ז בהסבר מחלוקת ראשונים זו.

⁶ וראה את תשובת החתם סופר (ח"ב יו"ד סימן קצא) שדן לגבי ברכה בטבילת אישה לאחר שנשמא בדם טוהר שאיסורו מחמת מנהג: "היוצא מזה לפי מה דקיי"ל לברך על הלל ועל יו"ט ב' דגליות ובפרט על אכילת מרור ועל הדלקת נר בי"ט ב' וביה"כ א"כ יש לברך ג"כ על טבילת הטובלת על דם טוהר דלידה דאין לך מעשה רב מזה... נמצא לפי הי"מ הללו הנהיגו עצמן לספור שבעה נקיים על מראה טוהרה שהיה ברי להם שהיא טוהרה ובלי ספק שברכו על טבילתם דלא לשתמיט שום פוסק לומר שלא יברכו אע"כ כנ"ל דמעשה רבא כהאי מנהגא צריך ברכה לכולי עלמא... אבל מצוה דמינכר מצוותו ואיכא מעשה רבה אית ב' משום בל תטוש ומברכים וצונו ואת' הכל על נכון בעזה"י... ומ"מ מה שכתבתי נראה לי נכון בעז"ה וא"כ בנדון דידן נמי כיון שהנהיגו איסור לבעול על דם טוהר והעובר על זה עובר על בל תטוש תורת אמך בלי ספק א"כ הטבילה היא מדינא ובע"ל ברכה באמת והכי נהוג הנלע"ד כתבתי. משה"ק סופר מפפ"דמ".

שיטת השו"ע בברכה על מנהג

נעיין בפסקי השו"ע בשלוש סוגיות: ברכה על הלל בראש חודש, הדלקת נרות חנוכה בבית כנסת והדלקת נרות בערב יוה"כ.
הדלקת נרות בערב יוה"כ: למרות שהבית יוסף הזכיר שתי שיטות (רא"ש ומרדכי), בשו"ע מביא להלכה רק את דברי הרא"ש:

יש מי שאומר שמברך על הדלקת נר יום הכפורים. הגה: וכן המנהג במדינות אלו. (תרי"ב)

לפי כללי פסיקה כאשר השו"ע מביא יש אומרים ולא מביא חולקים או דעה אחרת בסתם אז פוסקים להלכה כשיטה זו. אם כן לפי השו"ע עולה שמברכים על מנהג הדלקת נר בערב יוה"כ.⁷ בשער הציון מובאות גם השיטות החולקות:

...ודע דהפרי חדש וכן הגר"א הסכימו כפוסקים דסבירא להו שלא לברך, כיון דתלוי במנהגא לא תקנו רבנן לברך על זה, אכן בהרבה אחרונים שראיתי כולם העתיקו דברי הרמ"א לדינא. ומכל מקום נראה לי דבמדינות אחרות שאין מנהג קבוע לזה בודאי יותר טוב להנהיג שלא לברך: (ס"ק ה)

הלל בראש חודש: לכאורה מחלוקת הראשונים בנוגע לברכה על הדלקת הנר בערב יוה"כ היא ממחלוקת הראשונים בעניין ברכה על מנהג בכלל ולגבי הלל של ר"ח בפרט. ברם, לגבי ברכה על הלל בראש חודש כידוע השו"ע פסק בצורה שונה:

וקורים הלל בדילוג, בין יחיד בין צבור. וי"א שהצבור מברכין עליו בתחלה לקרוא את ההלל... והיחיד אין מברך עליו. ויש אומרים שאף הצבור אין מברך עליו לא בתחלה ולא בסוף, וזה דעת הרמב"ם וכן נוהגין בכל א"י וסביבותיה. הגה: ויש אומרים דגם יחיד מברך עליו. וכן נוהגין במדינות אלו. מ"מ יזהר אדם לקרות בצבור כדי לברך עליו עם הצבור... (תכ"ב, ב)

השיטה הראשונה שמביא השו"ע היא דעת הר"ף שבציבור מברכים על ההלל אך לא ביחיד. השו"ע והרמ"א פוסקים בעניין זה בעקבות המנהג במקומם: השו"ע כותב לא לברך כרמב"ם והרמ"א כותב לברך כשיטת הרא"ש. מחלוקת הראשונים האם לברך על מנהג מוכרעת מתוך מנהג הציבור, אך בדרך שונה מאיך שהיא מוכרעת לגבי הדלקת נר בערב יוה"כ.

יש לציין שגם בקרב עדות המזרח יש חילוקי מנהגים בנוגע לברכה על הלל בראש חודש. מנהג יהודי מרוקו וצפון אפריקה הוא לברך על ההלל בציבור כשיטת הר"ף וכך הורה לנהוג הרב משאש הלכה למעשה. בספריו ובתשובותיו של הרב עובדיה יוסף⁸ אנו מוצאים התנגדות גדולה למנהג זה ופסיקה חד משמעית שעל כל בני עדות המזרח (וגם האשכנזים) לקבל את פסק מרן.
הדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת: השו"ע כותב (תרע"א, ז) - "ומדליקין ומברכין (בבית הכנסת) משום פרסומי ניסא" יסוד דין הדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת היא משום מנהג ובעניין זה פוסק השו"ע שמברכים וכפי שמעיר המשנ"ב (מד) - "אף דבבהכ"נ הוא רק מנהגא מ"מ מברכין עליו כמו שמברכין על הלל דר"ח שאינו אלא מנהג".

האחרונים כבר מעירים על הסתירה העולה בין פסקי השו"ע ובעיקר מזכירים את הסתירה שבין הלל בראש חודש והדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת.⁹ יסוד ההלכה שמברכים על הדלקת נרות חנוכה בבית כנסת היא בתשובת הריב"ש (סימן קיא) שמבסס זאת על ברכה על המנהג כפי שנוהגים בראש חודש. החכם צבי התעסק בסתירה זו והציע לחלק בין עניין כללי של הודאה להקב"ה שאין לו יסוד מבוסס בהלכה ובין דין פרסומי ניסא שזוקק ברכה. אך לאחר מכן כתב:

... מ"מ קשה לחדש מדעתינו דבר בלתי ראייה ולא עוד אלא דלסברת הכל בו קשה למה גם בימי התלמוד לא תקנו לנו רבותינו נ"נ לברך שמו במקלות אף שהיה להם פרסום בהדלקתם מבחוץ וצריך לצרף הטעמים של הריב"ש והכל בו ואפשר שהרב"י ז"ל סמך לו על פשיטות דברי הפוסקים שהביא הטור ז"ל שמשמע שהיה מנהג פשוט לברך בימיהם ובאמת אינה ראייה כי כל הפוסקים ההם ז"ל הם האשכנזים וצרפתים דס"ל דמברכין על המנהג כבהלל דר"ח וכדברי ר"ת ז"ל אבל להרמב"ם אין לברך והא ראייה שלא הביא הרמב"ם ז"ל מנהג זה צבי אשכנזי ס"ט: (סימן פח)

בדבריו הוא מעלה שהשו"ע פשוט הסתמך על המנהג כפי שהיה בימיהם למרות שהמנהג התקבע לפי שיטות הראשונים הסוברות שיש לברך על המנהג. לאור כך יוצא שאכן יש סתירה בין פסיקותיו של השו"ע.

⁷ לפי הרמ"א יש בעניין זה מנהג לברך על המנהג. גם ערוה"ש בסיף ה כותב שהמנהג לברך.

⁸ לדוג' חזון עובדיה כרך חנוכה 'דיני הלל' (בתוך הלכות ר"ח) אות ב; ילקוט יוסף כרך שבת ה' סימן תכב בענייני ראש חודש; קובץ תורה שבעל פה תשנ"ט - 'מנהגי תפילות והלל ראש חודש'. בעניין זה גם את מאמרו של הרב שלמה טולידאנו - 'ברכת ההלל בראשי חודשים ושינויי מנהגים', תחומין יט.

⁹ ראה לדוג' גם בשערי תשובה ס"ק י שהעיר על הסתירה בפסיקות השו"ע. סוגיה נוספת שממנה עולה שהשו"ע סובר לא לברך על מנהג לגבי קידוש בבית הכנסת בזמן הזה.

הסבר שיטת השולחן ערוך

מצאנו שלוש הצעות להסבר פסקי השו"ע. ההסבר הראשון שהובא גם בקצרה בחכם צבי (ולא קיבלו) מוזכר בביאור הגר"א (סימן תרעא). לפי הסבר זה מברכים על מנהג שמהווה פרסומי ניסא כמו שמברכים על הלל בערב פסח בבית הכנסת. לא ברור כיצד הסבר זה מבאר את נוסח הברכה של 'וציונו' וכן מדוע פרסומי ניסא זוקק ברכה מיוחדת.

הרב עובדיה יוסף (חזון עובדיה חנוכה עמוד מד) מביא תירוץ נוסף לאור דברי רבינו ישעיה מטראני בסוכה (מד,ב)- "שכל דבר שהוא חובה ונהגו להוסיף עליו, כגון הפטרה שנוהגת שחרית מתורת חובה והסיפור לנהוג כן גם במנחה, יש לברך על אותו מנהג". לפי הסבר זה מנהג שהוא הרחבה של הלכה מקובלת זוקק ברכה בתור הרחבה של הדין הבסיסי. לכן יש לברך על הדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת הואיל והדלקה בבית היא מצוות חכמים. כך נראה להסביר גם בנוגע להדלקת נר בערב יוה"כ שמדובר על הרחבה של הדלקת נר שבת ויו"ט. בראש חודש אין צד חיוב מצוה לקרוא הלל ולכן אין לברך על מנהג זה.

נראה כי תירוץ זה מקביל להסבר הגר"ז למחלוקת הראשונים בנוגע לברכה על מנהג (חידושי הגר"ז על הרמב"ם הל' ברכות פרק יא). הגר"ז מסביר את שיטת הרמב"ם שלא מברכים על מנהג:

והנראה פשוט, דלדעת הרמב"ם הא דאין מברכין על מנהג לאו משום טעמא דאי אפשר לומר בהו וצוננו... דדין מנהגות ככל דברי סופרים... אלא הא דאין מברכין על המנהג הוא זה דין בעצם החפצא שלהם, דלא תורת מצות בהו לברך עליהן, דרק על מצות מברכין, ולא על מנהגות...

הגר"ז מסביר שיש הלכות שיסודם במצוה ויש הלכות שיסודם במנהג. מדובר על שני סוגי הלכות כאשר על דבר שהוא בתורת מנהג לא מברכים. אם יש על הלכה שם מנהג אז תקנו את אותה הלכה לפי גדרי המנהגים שלא מברכים עליהם. יו"ט שני הוא מנהג אך המצוות הנוהגות בו הם בתורת מצוות ולכן מברכים עליהם. לאור כך הוא מסביר את דברי תוספות שיש מנהגים שנהגו בהם מתחילה לפי גדרי המצוות. לאור כך הוא מסביר את דעת ר"ת לגבי הלל- "אבל בהלל אין הברכה דוקא על חובת קריאתו, רק עצם ההלל עצמו תיקנו בו ברכה, כמו שתקנו ברכה לקורא בתורה... עצם ההלל עצמו תקנו בו ברכה... לא איכפת לן גם אם חובת עשיתו הוא משום מנהג". לא מברכים על הלכה שיסודה במנהג ונתקנה לפי גדר זה, אך אם גדר המנהג במצווה ניתן לברך על מצווה הואיל ותוקפה ככל דברי סופרים.

הרב עובדיה יוסף מציע הסבר שלישי ליישוב דעת השו"ע לאור דברי הרמב"ם בהלכות ממרים-

...אחד דברים שלמדו אותן מפי השמועה והם תורה שבעל פה, ואחד דברים שלמדום מפי דעתם באחת מן המדות שהתורה נדרשת בהן ונראה בעיניהם שדבר זה כך הוא, ואחד דברים שעשאו סייג לתורה ולפי מה שהשעה צריכה והן הגזרות והתקנות והמנהגות, כל אחד ואחד מאלו השלושה דברים מצות עשה לשמוע להן, והעובר על כל אחד מהן עובר בלא תעשה, הרי הוא אומר על פי התורה אשר יורוך אלו התקנות והגזירות והמנהגות שיוורו בהם לרבים כדי לחזק הדת ולתקן העולם...

(פ"א ה"ב)¹⁰

הרע"י מבין שיש לחלק בין מנהגים שנקבעו על ידי חכמים ובין מנהגים שמקורם במנהג העם. כאשר יש לברך על מנהגים שנקבעו על ידי חכמי ישראל אך לא על מנהגים שיסודם בכך שהעם בעצמו נהג בהם¹¹. ברם, נראה שיש לבחון את הסבר זה לאור מספר נקודות:

- כיצד יודעים האם יסוד המנהג נובע מהעם או מהחכמים. האם תיקון הלל בראש חודש בחלק מהקהילות היה מהעם או שנבע משיטת הפוסקים? האם המנהג בנוגע להדלקת נר נבע מדברי חכמים ומה היחס של אלו שלא נהגו להדליק?
- מה ההבדל בין תקנה שחכמים קבעו ובין מנהג שהם הנהיגו?
- שיטת הרשב"א בתשובה היא שגם למנהג שיסודו בעם יש סמכות כשאר הלכות ותקנות. אם כן לפי שיטתו אין לחלק בדרך זו.

הרב עובדיה יוסף פוסק שיש להדליק נר בברכה בערב יוה"כ למרות שיסוד הדין במנהג¹². בדבריו הוא מסביר שלאור כללי פסיקה משמע שדעת השו"ע שיש לברך ובעניין זה אין לחשוש לדעות הסוברות שלא מברכים על מנהג וספק ברכות להקל. בטעם הדבר הוא מצרף מספר שיקולים- "ומה שלא חשש כאן מרן לכלל ספק ברכות להקל, לפי שהרא"ש הוא עמוד ההוראה ולאורו הולך כל בית ישראל... ולכן אף על פי שכמה אחרונים פסקו שאין לברך, שספק ברכות

¹⁰ שיטת הגר"ז שהובאה לעיל מתבססת על דברי הרמב"ם הללו שמנהגות הם כולל דברי סופרים, והוא אינו מחלק בין מנהג שנובע מתקנת החכמים או מנהג העם.

¹¹ וכן ראה את דברי המאירי בברכות דף יד לגבי הלל בראש חודש.

¹² ראה בעניין זה בשו"ת יחוה דעת ח"ג, מה ובספרו חזון עובדיה כרך 'ימים נוראים' הלכות ערב יום הכיפורים סעיף

להקל... מכל מקום אנו נוהגים בזה כדברי מרן השלחן ערוך, ובמקום מנהג אין לומר ספק ברכות להקל, וכמו שכתב בשו"ת תרומת הדשן (סימן ל"ד)...¹³.

נראה שניתן להציע הסבר נוסף לפסיקות השונות של השו"ע לאור דיוק בלשונו. השו"ע מביא את שיטות הרי"ף והרמב"ם בנוגע לברכה על הלל בראש חודש ומסכם הלכה למעשה - "וכן נוהגין בכל א"י וסביבותיה". פסיקת ההלכה בעניין זה נובעת ממנהג הציבור. גם הרמ"א בהגהתו שם כותב שיש לברך לאור מנהג הציבור וכן לשונו בנוגע להדלקת נרות בערב יום כיפור. נראה כי בעניין זה השו"ע הכריע לפי מנהג המדינה בכל עניין. מנהג הציבור הוא לברך על הדלקת נרות חנוכה בבית כנסת למרות שיסוד השיטה סותר את מנהג הציבור בברכה על ההלל. ברם, מכיוון שמדובר על הלכות שיסודם במנהג ההלכה נקבעת לפי הדרך בה המנהג התקבל הלכה למעשה. יסוד תוקף המנהג נוצר על ידי הציבור וגם הגדרים ההלכתיים נגזרים ממעשיהם - הקבלה והמעשה הם יסוד הדת.¹⁴

סברה זו עולה כבדרך אגב בדברי החכם צבי שהובאו לעיל - "ואפשר שהרב"י ז"ל סמך לו על פשיטות דברי הפוסקים שהביא הטור ז"ל שמשמע שהיה מנהג פשוט לברך בימיהם". החכם צבי אינו מסתמך על סברה זו הואיל והפוסקים מבססים את השיטה על ברכת הלל בר"ח. לפי ההסבר המוצע תוקף המנהג וגדריו נובעים מהעם ולכן השו"ע פוסק כשיטה שונה בראשונים בכל מקרה.¹⁵

עניית אמן

ומעתה נראה דלדין הואיל והמברך על ההלל בר"ח עובד משום ברכה שאינה צריכה...
ספרדי השומע מאשכנזי שמברך ההלל בר"ח לא יענה אמן בפיו, אלא בהרהור הלב...

(חזון עובדיה 'חנוכה' עמוד רצו)

שיטת הרב עובדיה יוסף שאסור לספרדי לברך אמן כאשר הוא שומע ברכה על הלל בראש חודש. פסיקת הרב עובדיה יוסף מבוססת בעיקר על תשובת הרמב"ם בסימן קכד שהבאנו בתחילת הדברים.

הרמב"ם כותב שיש להזהר מאמירת ברכה שאינה צריכה, וגם אין לענות אמן על ברכה לבטלה או ברכה שיש ספק בחיובה. יסוד הדברים קשור לשיטת הרמב"ם בהלכות ברכות פרק א שהעונה אמן על ברכה הרי זה כאילו שהעונה אמר את הברכה ממש - "וכל העונה אמן אחר המברך הרי זה כמברך".

אך יש לשים לב שהרמב"ם בתשובה לא דיבר על מקרה שבו יש מנהגים חלוקים ויש לברר האם גם בעניין זה אסור לענות אמן אחרי המברך. מצאנו בדברי הפוסקים שני טעמים למה אסור לענות אמן אחרי המברך:

- שו"ת האלף לך שלמה (או"ח נז) - "ואינו דומה למברך ברכה שא"צ דאסור לענות אמן דהתם ידעינן שעושה עברה ולכך ע"ד עברה אין לענות אמן דהוי כמחזיק ידי עוברי עבירה אבל כל דהמברך אינו עושה איסור דמברך מספק ודאי מכ"ש דהעונה אמן אינו עושה איסור".
- שו"ת משיב דבר (ב,ל) - "והבאתי דהכי דעת כמה גאוני בתראי, ומש"ה אסור לענות אמן אחר ברכה לבטלה, אע"ג שמותר לומר אמן בחנם, מכ"מ אחר ברכה הוא בתורת חוב אסור משום דמיחזי כשיקרא"¹⁶.

לפי שני הטעמים הנוספים ברור שאין בעיה באדם שמברך לפי מנהגו הואיל ואין כאן אדם שעושה עבירה וכן לא מיחזי כשיקרא. מדובר על גישה הלכתית לגיטימית ולכן אין בעיה לענות אחריה אמן. לפי ההבנה שהעונה אמן הרי הוא כמברך ממש יש לבחון האם הוא נחשב ממש שומע כמברך וגם אם כן האם יש בעיה בברכה על מנהג שהתקבל בחלק מעדות ישראל. בפרק א מהלכות ברכות הלכה טו הרמב"ם כותב שאין עונים אמן על ברכה שאינה צריכה, אבל האם ברכה על מנהג מוגדרת כברכה שאינה צריכה.

מדברי הרמב"ם ניתן להבין שאין לענות אמן אחרי ברכה על מנהג, אך הרבה פוסקים כתבו בדרך שונה. כך עולה מדברי תרומת הדשן (סימן לד) - "יראה, בפלוגתא דרבוותא בברכות לא מברכים מספק כלל, אא"כ ידענא דנהוג עלמא לברך" - אין חשש של ברכה לבטלה אם נהגו לברך

¹³ הרדב"ז בתשובה (חלק ו סימן ב אלפים רט) מסביר את שיטת הרא"ש בדומה להסברו של הרע"י - "ונ"ל בטעמו של הרא"ש ז"ל דמשום שלום הבית קבעה חובה שהרי כליל שבת אין שם מצוה מפורשת אלא שהוא בכלל כבוד שבת ונצטוינו על כבוד שבת ביה"כ נמי כתיב ולקדוש ה' מכובד ואמרינן בגמרא זה יוה"כ וכיון שאנו מצויין לכבודו הדלקת הנר בכלל מצות כבוד הוא ומצי לברוכי". ברם, להלכה הוא כותב (חלק ג סימן תעו) - "וקיי"ל דאמנהגא לא מברכינן".

¹⁴ הסבר זה מסתדר גם עם דברי הגרי"ז כן שנאמר שהנהגת העם מוכיחה לנו האם הנהגה התחיל כגדר של מנהג או כגדר של מצוה שמברכים עליה.

¹⁵ וראה גם בשו"ת תבואות שמש או"ח סימן סח שדן האם השו"ע בא לקיים ולחזק מנהג או שפסק כך מעיקר הדין.

¹⁶ וראה באריכות בנושא זה במאמרו של ר' חגי קלעג'י - 'עניית אמן לבטלה', המאיר לארץ תשסו.

גם אם יש מחלוקת הפוסקים בעניין. כך כותב הביאור הלכה על דברי השו"ע בנוגע לברכה שאינו צריכה:

מ"מ נראה דאם אחד נוהג כאיזה דעה ואותה דעה לא הודחה לגמרי מן הפוסקים אף שמן הדין אין מחוייב לענות עליה אמן דספק אמן לקולא מ"מ אין איסור אם עונה עליה וכמו שכתב הפמ"ג באות א' דאין בו חשש דלא תשא. (סימן רטו ד"ה ואסור)

גם באשל אברהם (סימן תכב) מופיע שהלכה רווחת שברכה שכבר הונהגה ונתפשטה בישראל אין בה עוד משום חשש ברכה שאינה צריכה¹⁷. נראה שדברי הפוסקים עולים בקנה אחד עם הסברנו לעיל בפסיקות השו"ע: גם השו"ע סובר שאם מנהג המדינה לברך כך יש לנהוג ולכן פסיקותיו נראות כסותרות זו את זו.

הנצי"ב בהעמק שאלה (לעיל) כותב שגם לדעת הרמב"ם אין בברכה על מנהג משום ברכה לבטלה ויש רשות בידי האדם לעשות זאת. לשיטתו יש רשות לברך על מנהג אך אינו בתורת חובה, ואף יש עניין בדבר כפי שנשים מברכות על מצוות עשה שהזמן גרמא. כך הנצי"ב כותב גם בתשובה:

... מכ"מ כבר נהגו להטיל ציצית בטלית שאולה, ולקבוע מזוזה בבית שאולה מיד, ואפשר לברך על המנהג אפילו לדעת הרמב"ם שאין מעכבין על המנהג מכ"מ מודה שאין המברך בעון ברכה לבטלה, ורשות מיהו הוי... (משיב דבר ח"ד, טז)

בגישה זו נקט הלכה למעשה הרב שלום משאש בנוגע לברכה על הלל בראש חודש (תבואות שמש סימן סח). הזכרנו כי מנהג יהודי מרוקו הוא לברך על הלל בציבור ובתשובה זו מסביר הרב משאש מדוע הוא מברך בפיו על ההלל ואינו מסתפק בברכת הש"ץ. הרב משאש קובע שאין חשש של ברכה שאינה צריכה בעניין זה ומי שרוצה לקדש את עצמו ולברך הרשות בידו-

שאיין כאן שום חשש ברכה שאינה צריכה במי שרוצה לברך ולקדש ש"ש בעצמו. ומצוה בו יותר מבשלוחו... ולפי חבת מצוה שבאה מזמן לזמן, יש חשק לאדם ובפרט למביני מדע לקדש ש"ש בעצמם מעומק לבם בשמחה רבה שזכו לכך. ובברכת ההלל שהיא תדירית אין נרגשים כ"כ ושומעים מהש"ץ אבל ישנם יחידים שלבם בוער ורוצים לברך את ה' בעצמם גם בברכת ההלל וכיוצא בו. ודאי דתבא עליהם ברכת טוב.

כאמור, שיטת הרב עובדיה שאין לברך ואין לענות אמן על ברכת הלל בראש חודש. בדיונו בנושא¹⁸ הוא מביא את שיטת הרמב"ם וכן את השיטות החולקות וסוברות שאין בעניין זה ברכה שאינה צריכה או ברכה לבטלה ומסכם ששב ואל תעשה עדיף. בנוסף לכך הוא כותב שאין לומר בעניין זה שהכלל ספק ברכות להקל במנהג לא שייך וכן שמקובל לפסוק כדעת הרמב"ם והשו"ע ואין לנטות מהם. כאמור חלק מהשיקולים שהרב עובדיה יוסף פוסל בעניין עניית אמן הם השיקולים שהוא פוסק על פיהם לגבי ברכה על הדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת וכן לגבי ברכה על נר בערב יוה"כ¹⁹.

נראה שבעניין זה הרב עובדיה יוסף פוסק להלכה כמנהג המקובל בנוגע לברכה על המנהג כל מקרה לגופו ומקורותיו משתנים לפי המנהג. לפי הסברנו לעיל בפסקי השו"ע הרי שהקריטריון ההלכתי הוא מנהג המדינה בנוגע לברכה וממילא אין סתירה בין הפוסקים השונים והם נובעים ישירות מכוחו וסמכותו של המנהג.

¹⁷ כפי שמצאנו בנוגע לברכות שאחר המגילה שבמקום שנהגו לברכם יש לברך.

¹⁸ במספר מקומות בספרי השו"ת וכן בחזון עובדיה דיני הלל בתוך כרך 'חנוכה' עמוד רצו וילקוט יוסף כרך שבת ה מעמוד רפז.

¹⁹ סומך על תרומת הדשן ופוסקים נוספים שאין אומרים ספק ברכות להקל במנהג וכן כותב שהרא"ש הוא עמוד הוראה שראוי לסמוך עליו (למרות שהרמב"ם חולק עליו בעניין זה ממש).